

FEJEZET A BÖRZSÖNY-VIDÉK PALÓC NYELVJÁRÁSAINAK HANGTÖRTÉNETÉBŐL

Írta: TÖRÖK GÁBOR

1. Ez a tanulmány mutatvány a Börzsöny-vidék palóc nyelvjárásainak XVI.—XX. századi hangtörténetéből. Tehát a helyhez kötött nyelvjárástörténetbe tartozik, s ezen belül egy nyelvjárási fonetikai jelenség helyi története, illetőleg a jelenség történetének egy nagyobb szakasza.

Az alábbiakban a *d*, *l*, *n*, *t* hangnak az utánuk álló felső és — ritkábban — középső nyelvállású palatalis magánhangzók hatására bekövetkezett, tehát asszociatív, hasonulásos [1] palatalizációjával foglalkozom, mely főleg a palóc és a moldvai csángó nyelvjárások sajátossága [2].

2. Ilyen témák kutatói számára már a kezdet kezdetén világos, hogy a nyelvtörténetnek és nyelvjárástörténetnek egymással szemben csak igen szűk körű, azaz csak relatív önállósága van. Már az első felvetődő kérdésünk is szélesebb, mintsem hogy a nyelvjárástörténetbe beleygőmözölhetnénk: ide tartozik-e a *d*, *l*, *n* és *t*-nek minden jésülése, mely középső és felső nyelvállású magánhangzó előtt megy végbe?

Semmi esetre sem, vallom én is DEMÉVEL [3]. Ismerjük a magyar hangtörténetben a jésülésnek azt a fajtáját, amely a szó végéről magánhangzó előtti helyzetbe kerülő *n*-re és *l*-re hatott [4]. Ebben a régebbi típusú változásban a jésülő mássalhangzó utáni magánhangzó minősége mellékesnek látszik, igen gyakran mély és nem is felső nyelvállású, pl.: *szappant* ~ *szappan* ~ *szappanyos* > *szappant* ~ *szappan* ~ *szappanyos* > *szappant* ~ *szappan* ~ *szappanyos*, sőt > *szappanyt* ~ *szappany* ~ *szappanyos*. A *t*ő végén működő analógias erők aztán a *t*ő belsejében is hatni kezdenek, kiterjednek szóvégen soha nem álló hangokra is: *teknő* > *teknő*, *nöstény* > *nyöstény* stb. Ez a változás már a XVI. század előtt is igen erős, sok helyen és sok szóalakban feltűnik, a nyelvemlékekből kimutatható és jól tipizálható [5]. Véleményem szerint a mi hasonulásos „palóc” palatalizációnk a jésülésnek e régebbi eredetű fajtájával csak lazán függ össze (hogy hogyan, arról majd később szólok). Tehát elválasztásuk is, összekapcsolásuk is jogosult: dialektikus feladatot kell megoldanunk.

DEME elvégi könyvében [6] a nyelvjárási példák szétválasztását, de nem tudjuk, hogy milyen alapon. Tudniillik a nyelvjárási *keszkenyő*, *nyöstény* és *sopronyi* alak elszigetelten, önmagában véve mindkét fajtájú jésülés eseteként egyaránt fölfogható. HORGERNAK az a megállapítása, hogy a régebbi, általánosabb jellegű palatalizáció éppen a palóc nyelvjárásokban „úgy látszik, egyáltalán nincsen meg” [7], a nyelvatlász-gyűjtések tanulsága szerint téves. Érdekes, hogy noha a gyűjtésekben maga is részt vett, DEME is HORGER álláspontjára hajlik.

Azonban az, ha a kétféle jésülés mégis együtt, egy területen lenne megtalálható, még egyáltalán nem jelentené azt, hogy az „erősen produktív palatalizációs hajlam a réginek a folytatása” lenne [8], mint ő véli. Hiszen például a Börzsöny vidéki Kemence községben gyűjtött *igényés* (ritkábban *égyénés*), *ménnyő* 'megnö', (ritkábban *ménnyől*, újabban *mégnyő*) alakok nyelvjárásközi kölcsönzés által is oda juthattak, nem feltétlenül a helyi nyelvjárás saját alkotásai, saját belső fejleményei. De még ha így lenne is: az időbeli egymásutánosság és a térbeli együtt-létezés a formailag hasonló jelenségek közt még nem bizonyít mélyebb kapcsolatot.

A kétféle jésülés szétválasztásakor tehát szembe kell néznünk azzal a nehézséggel, hogy találkozunk bizonytalan határesetekkel, amelyek mindkét csoportba besorolhatók. Mégsem mondhatunk le erről a szétválasztásról. A nyelvjárási *sopronyi* alak ott, ahol mellette tömegével vannak adataink a *szappan* ~ *szappanyos*, *kentem* ~ *kenyek*, *idegent* ~ *idegeny* stb. tőváltozásra a régebbi — térbelileg általánosabb, de ma már gyengébb aktivitású — jésülés esetének minősül, ott pedig, ahol ilyen típusú váltakozás csak elvéve fordul elő, viszont hemzsegnek az *Ágnyis*, *pápnyi* 'paphoz', *orgonyista*, *ményistrál* alakok, jó okkal az újabb, hasonulásos (palócos) palatalizáció eredményének.

Mi a helyzet a Börzsöny vidékén? Bevegyük-e a helyi palócos palatalizáció adatai közé a *teknő*, *keszkenyő*, *igényés*, *nyőstény* féle adatokat?

Föltűnő, hogy a régebbi jésülés — legalábbis ma megfigyelhető formájában nem annyira felső, hanem inkább középső nyelvallású magánhangzók előtt következett be. Fiziológiailag és fonetikailag nyilvánvaló viszont, hogy a felső nyelvallású magas magánhangzók sokkal erősebb jésítő hatása van, mint a középső nyelvallásúaknak. A magánhangzók indukálta jésülés megindulását nyilván a felső nyelvallású magas magánhangzók (s ezek közül is főleg az *i* és *í*) előtt kell keresnünk. Elméletileg nyilvánvaló, hogy a többi felső (*ü* és *ű*), majd a középső nyelvallású magas magánhangzók hasonlító hatása csak az *i* és *í* indukálta jésülés megerősödése után alakult ki, vagyis ha a *nyőstény* stb. formák a nyelvtörténetben korán tűnnek fel, akkor — legalábbis e korai alakjukban — elválasztandók a palócos palatalizáció jellegzetes eseteitől.

A hasonulásos palatalizáció általam vázolt kialakulási folyamatát igazolja az a palóc nyelvjárások ismerői számára közismert tény, hogy a még tipizálás nélkül összegyűjtött adatanyagban a jésülés leggyakoribb *i* és *í* előtt, ritkább *ü* és *ű*, még ritkább *é*, *é*, *ö* és *ó* előtt. Talán nem fölösleges e tényt legalább vázlatosan szemléltetnem. Földolgoztam a már említett Kemence nyelvatlasz-gyűjtésének első füzetét. Nem kívánom a nyelvi-statisztikai módszer legutóbb PAPP LÁSZLÓ által bemutatott [9] finomságait alkalmazni, csak összképet adok. Az első gyűjtőfüzet kemencei anyagában a *d*, *l*, *n* és *t* 35 különböző tőbeli, formáns előtti és formánsbeli helyzetben áll felső nyelvallású magas magánhangzó előtt. E harmincöt közül tizenhárom esetben a jésülés legalábbis variáns fokon kimutatható, huszonekét esetben nem. Középső nyelvallású magas magánhangzó előtt palatalizálható mássalhangzót hetvennyolc különböző szóalakváltozatban találunk. Jésülést itt csak négy alak mutat, hetvennégy pedig nem. (Mindennél a mai irodalmi nyelvi alakhoz viszonyítottam.) A 13: 22 és a 4: 74 arányok szembeállításához nem kell további kommentár. Ha most még figyelembe vesszük azt az ellentmondást is, hogy a *Katyi*, *lagyik* félek nyelvterületünknek aránylag nem túl nagy hányadán járatosak, viszont a *keszkenyő*, *teknő*, *nyőstény* stb. szinte a magyar nyelvjárások felében, akkor, azt hiszem, teljesen indokolt, hogy

ez utóbbiakat elkülönítem a palóc palatalizáció klasszikus eseteitől. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden összefüggést tagadnék a kétféle adatsoport között (l. később).

A jésülésnek sok fajtája van. Azzal, hogy a két főtypust el tudjuk különíteni, még nem állapítottuk meg, hogy mi tartozik a hasonulásos palócos palatalizáció keretébe. Föl kell tennünk, hogy egyes ilyen típusú alakok bejutottak a mai nyelvi norma sáncái mögé is. Bár ezt most csak elméletileg vetettem föl, mégis felelnem kell arra: mihez viszonyítom régi nyelvjárási adataimat, melyeket tekintem nyelvjárási szintűeknek. Azokat a korszakokat vizsgálva, melyekben már van magyar nyelvi norma, mindig az egykorú normával kell őket összevetnem. Nem jelenti-e vajon ez azt, hogy a nyelvjárási alakrendszert megcsönkítom, és kizárom belőle a rendszernek a normát jelentő nyelvtípussal megegyező elemeit? Igen, ez a veszély megvan. Ez azonban nem szubjektív, hanem objektív okokra vezethető vissza, ugyanis a nyelvemlékeknek azokról az adatairól, melyek megfelelnek az egykorú nyelvi normának, azt bebizonyítani, hogy mégsem a norma nyelvtípusába tartoznak, hanem nyelvjárásiak, ma még semmiféle módszerrel, eljárással nem tudjuk. E kérdésre a történeti „ellenpéldákról” szóló fejtegetéseimben még visszatérek.

A mai nemzeti nyelvi (=irodalmi+köznyelvi) normát persze nem lehet csak úgy egyszerűen 300–400 évre visszavetíteni. Ezért a tárgyalt nyelvjárási történetével párhuzamosan tanulmányoznom kellett a nyelvi norma történetét is. Számos régi nyelvtan, nyelvkönyv és irodalmi szöveg [10] vizsgálata alapján azt állapítottam meg, hogy a *di, li, ni, ti* > *gyi, lyi, nyi, tyi* típusú változás eredményei nemcsak mai nemzeti nyelvünkben hiányoznak, hanem e változás a norma-típus kialakulásának kezdetétől, a XVI. századtól kívülrekedt a normán. Az eredményeként létre jövő nyelvi formák mindig nyelvjárási szintűek maradtak.

Talán csak a *-nyi* mértékképző látszik valamiféle *-ni* > *-nyi* változás eredményének. Ez a képző tudvalevőleg a ma *-ni* > *-nyi* alakú és csak nyelvjárási szinten élő helyhatározóragból fejlődött ki [11]. Némely apalatalis székelek alaktól eltekintve az egész magyar nyelvterületen palatalizált formában használják [12]. Ez a megállapítás természetesen nem zárja el a *-nyi* mértékképzőre vonatkozó nyelvjárástörténeti vizsgálatok útját. Nyelvjárástörténeti feladat annak megállapítása, hogy a képzőbeli jésülés melyik nyelvjárásban indult meg, és milyen nyelvjárások közvetítésével vált szinte teljesen általánossá nyelvünkben. De ha a *-nyi* mértékképzőnek van is nyelvjárástörténeti problematikája, azt mégsem állíthatjuk, hogy a palócos, hasonulásos jésülés történetébe is beilleszthető. E képző története arra mutat, hogy korai előfordulásai inkább *-né* ~ *-nyé* alakúak, ezek pedig *-nei* ~ *-nei*-re vezethetők vissza. Így nemcsak az kétséges, hogy a jésülés felső, hanem az is, hogy középső nyelvállású magas magánhangzó előtt indult volna meg. Az sem mellékes, hogy a palócos palatalizáció általam biztosnak ítélt példáihoz képest túlságosan korán jelentek meg a palatalizált alakok. Általánossá válása sem csupán hangtani jelenség: nyilván azzal függ össze, hogy a korábban föltehető *-ni* ~ *-nyi* ragalak-ingadozáshoz funkcióbeli elkülönülés — a palatalizált forma képzővé válása — társult.

És itt újabb kérdéshez érkeztünk. Szabad-e összekeverni a csak fonetikai-fonológiai jellegű jésüléseket a szótani, alaktani jellegűekkel? — A *-ni* főnévi igenévképző *-nyi* változata kívülrekedt a nyelvi normán, mégsem lehet további

fontolgatás nélkül az általunk tárgyalt hasonulós palatalizáció történetébe bevonunk. Már az is elgondolkozathat, hogy a *-nyi* képzőváltozat a felső és részben a középső nyelvállású magas magánhangzók indukálta jésülésnél sokkalta nagyobb területen mutatkozik [13]: általános a palócon kívül a nyugati és a dunántúli nyelvjárasterületen, sőt még a délihez tartozó Csurgó vidékén is. HORGER a képzőbéli jésülést alaktani eredetűnek tartja. Véleménye szerint a *nia*, *nie* > *nya*, *nye* (pl. *innya*, *környe*) főnévi igealakból kell kiindulnunk, melyben megismételt latívusragot vél. Szerinte a *-nyi*, a *-nya*, *-nye* és a *-ni* képzőalak vegyülésének eredménye [14]. MÉSZÖLY csak abban tér el HORGER-től, hogy ő a *-nya*, *-nye* képzőváltozatban birtokos személyragot lát [15], mely később nyilván elvesztette funkcióját. A *-nyi* már némely kódexünkben is kimutatható [16]. — Talán hozzájárulok valamivel a képző történetéhez, ha megemlítem, hogy Pázmány olykor-olykor a *-ni* főváltozat mellett *-nyia*(!) mellékváltozatot is leír (mi az olvasat?), méghozzá nem egyes szám 3. személyű személyragos funkcióban! Néhány példa: Kalauz² (Pozsony, 1623) 178: *kérdeni*, *szenvedni* ~ *irnyia* 'írni'; Vasárnapi és innepi prédikációk (Pozsony, 1636) 5: *sokasodni*, 7: *apadni*, 9: *chinálni*, *épiteni* ~ 4: *bínyia* 'hívnia'. Akár HORGER, akár MÉSZÖLY magyarázatát fogadjuk el, az kétségtelen, hogy a főnévi igenév *-nyi* képzőváltozata nem tartozik a hasonulós palóc palatalizáció tipikus, jellegzetes esetei közé: ezért ha nem is zárom ki egészen a tárgyalásból, emettől el kell különítenem.

3. A tárgyalandó jelenséget legelőször mai, szinkron állapotában, rendszerbeli összefüggéseiben mutatom be. E téren megelégszem a fő vonalak vázolásával. Vázlatom főleg a Nyelvatlasz négy Börzsöny vidéki kutatópontjának anyagából (s itt is az első számú gyűjtőfüzet anyagából) merít. A kutatópontok: Ipolytölgyes, Kémence, Patak, Tolmács. Saját gyűjtéseimmel, melyek Ipolytölgyes, Perőcsény, Drégelypalánk, Nagyoroszi, Diósjenő, Tolmács, Rétság, Tereske, Romhány és Felsőpetény községből valók, továbbá SZATHMÁRI ISTVÁN szívességéből rendelkezésemre bocsátott kéziratos szokolyai gyűjtésével, valamint ifjú TÁLASI ISTVÁN és LŐRINCZ JENŐ [17] bernecebaráti szövegeivel legfeljebb kiegészítem, finomítom szükség esetén a képet.

A mai helyzetet vizsgálva legelőször is az derül ki, hogy itt a középső nyelvállású magas magánhangzókra még és már nincs hasonlító hatásuk. A Nyelvatlasz itt is följegyzett *igényēs*, *teknyő* és *mēnyő* ~ *mēnyő* 'megnő' alakjai a régebbi típusú jésülés példái közé sorolandók. A középső nyelvállású magas tövéghangzók, valamint a toldalékok ilyen hangzói nem palatalizálnak (nincs jésülés az *ütötte*, *bűnös*, *bűdös* ö-je, a *festék* stb. é-je, a *-ték*, *-tök* személyrag hangzója előtt). Nem palatalizálnak azok a felső nyelvállású magas magánhangzók sem, amelyeknek a nemzeti nyelvben középső nyelvállású felel meg: például Ipolytölgyesen: *kötiny*, *kilis* ~ *kélés* (ritkábban), *körtik* 'körték', *nígy*. Hasonló formák vannak Kemencén, Patakon és Tolmácson. Egyetlen kivételt találtam csak az átvizsgált anyagban: Patak, Tolmács: *penyész*, Kémence: *pēnyisz*, ritkábban *ṽnész* ~ de Ipolytölgyes: *pinisz*.

A nemzeti nyelvvel megegyező felső nyelvállásúak is differenciálhatók. Az *ü* és *ű* alig jésít. A Nyelvatlasz anyagából pozitív példa: Ipolytölgyes: *tükör*, régi *gyűkör*, Kémence, Patak: *tyűkör*, Tolmács: *tükör*, régi *gyűkör*. E forma máig való megőrződését talán több helyen az segítette elő, hogy a jésülés mellett zöngésedés is bekövetkezett, s általa a nyelvjárási alak némileg elszigetelődött a normáétól. Általában az *-ű* melléknévképző sem jésít, csak Patakon:

színyű 'színű' ~ Ipolytölgyes: *szinő*, ritkán *színő*, Kemence: *szinő*, Tolmács: *szinő*, *szinő*. Nem jésít az *(-ü)nk*, *(-ü)k* többes szám első személyű személyrag. Nincs jésülés a *tűz* és a *tetű* szóban — ez utóbbi végső magánhangzója itt inkább középső nyelvvállású.

A nemzeti nyelvvel megegyező helyzetű *i* és *í* hasonlító hatása sem általános és egységes. A Börzsöny nyugati, északi és keleti oldalán fekvő négy Nyelvtanulmány-kutatópont anyagából készített alábbi táblázat jellemzi a helyzetet:

HASONULÁSOS (PALÓC) PALATALIZÁCIÓ *i* és *í* ELŐTT

- : csak palatalizált nyelvjárási alak
 ○ : csakis apalatalis (nem jésült) alak
 ● : palatalizált és apalatalis változatok harca

szótő, ill. nyelvi helyzet	Ipolytölgyes	Kemence	Patak	Tolmács
<i>dió</i>	■	■	■	■
<i>addig</i>	●	■	■	■
<i>Kati</i>	●	■	■	■
<i>dinnye</i>	●	●	■	■
<i>titeket</i>	○	○	■	●
<i>tíz</i>	○	○	○	○
<i>disznó</i>	○	○	○	○
<i>krumpli</i>	○	○	(más)	○
<i>-i</i> igei sz.-rag előtt	○	● az <i>l</i> nem jésül	○ az <i>l</i> is	● az <i>l</i> nem
<i>-ik</i> igei személyrag előtt	● az <i>l</i> nem mindig!	● az <i>l</i> nem	● az <i>l</i> nem	● az <i>l</i> nem
<i>-ig</i> határozórag előtt	●	● az <i>l</i> nem	● az <i>l</i> nem	■
<i>-i</i> melléknévképző előtt	■	●	■	■
<i>-ít</i> igeképző előtt	○	○	○	○

A táblázat tanulságai: az *l* gyengébben jésít, mint a *t* vagy a *d*. (Az *n* hatásának a vizsgálatára nincs megfelelő anyagunk.) — Földrajzilag: legerősebb a palatalizálódás az északkeleti Patakon, leggyengébb a délnyugati Ipolytölgyesen.

A táblázat azt is világosan tükrözi, hogy a hasonulásos jésülés még *i* és *í* előtt is gyakran marad el, sok a negatív ellenpélda. Ezekre már korábban is utalnak egyesek. KÁLMÁN BÉLA [18] megjegyzi például, hogy a *liba*, *disznó*, *tinó* szóban ritka a teljes palatalizáció a palóc nyelvjáróterületen. A Nyelvatlasz gyűjtéseivel összhangban álló képet adnak saját, nem rendszeres gyűjtésen alapuló följegyzéseim is. A nemzeti nyelvi *é*-vel szembenálló nyelvjárói *í* és *i* indukálta palatalizációra nekem sincs sok adatom; egy idős ipolytölgyesi asszonytól jegyeztem fel *nyíszkéltem* 'nézegettem' és *engött'ik* 'engedték' féléket. A szintén zárt *i*-zű Peröcsényben ilyeneket már nem hallottam.

A továbbiakban néhány jelentéktelen eltérésre utalnék saját anyagom és a nyelvatlasz adatai közt. Romhányban ritka mellékváltozatként még hallható a *tyűz*. Ipolytölgyesen én csak a palatalizált *aggyig* változatot hallottam, a köznyelvihez közeledő jésületlen variánst nem. Megfigyeltem a Börzsöny vidékén nem teljes jésülést is, vagyis az *l*, *n* és *t* hangnak gyengén palatalizált variánsait: Ipolytölgyes: *t'ízbeji* 'tízben-e' (ti. évben), Peröcsény: *aszitük* 'azt hitük', Felsőpetény (köznyelvvűsödő adatszolgáltató): *al'ig* stb. Ipolytölgyesen följegyeztem olyan alakot is, melyben az *-i* igei személyrag palatalizál: *megmérésztyi* (így! Ritka!). Peröcsényben — Kemence szomszédságában — olykor az *l* is jésül *-i* igei személyrag előtt: *emelyi* 'emeli'. — Az idézett [17] bernecebaráti gyűjtés a Nyelvatlasz kemencei anyagához hasonló, bár kissé köznyelvisébb képet rajzol. Itt eszerint az *l* nem jésül: *kibeszéli*, *kiviccöli*, *sokmindenféli*, *krumplit*, *pálinká*, *kálitkába*, *hájlík*; az *ü* és *ű* — legalábbis bizonyos toldalékok előtt — nem jésít: *keresztük*, *ugynevesztük*.

Jellege, céljai szerint a Nyelvatlasz a magyar nyelvjárások mai helyzetéről akar szinkron képet adni. De van bizonyos nyelvjárástörténeti értéke is. És ezzel elérkeztünk a jelenség történetéhez.

4. Az újkori magyar nyelvjárástörténetben kutatási módszerváltást a XVIII.—XIX. század fordulója kíván meg a vizsgálatban. A XIX. század elejéig céltudatos nyelvjárói gyűjtések szálain haladhatunk vissza. Itt a munkánk e gyűjtések, följegyzések, nyelvjáróstan megjegyzések értékelése és rendszerezése. A régebbi idők azonban már csak másféle nyelvjárástörténeti forrással közelíthetők meg. Az 1800-as évek előtt a nyelvemlékekre, méghozzá a XVI. századtól kezdve a nyelvi norma hatását jobban vagy kevésbé, de mindig magukon viselő nyelvemlékekre kell támaszkodnunk.

5. A „gyűjtés-forrású” korban hozzánk legközelebb a Nyelvatlasz áll. A Nyelvatlasz főként általa lesz értékes a nyelvjárástörténet számára, hogy gyűjtött adatait olykor-olykor történetileg is minősíti. A minősített adatok nyelvjárástörténetileg értékes kategóriái a következők: a) ma még nem általánosan használt, újabb alak; b) ma már kevésbé használt, elavulóban levő, régies alak; c) régies alak egészen öreg adatközlőtől, fiatalok egyáltalán nem használják; d) ma már kihalt alak, aktívan nem használják, de még emlékeznek rá, hogy régen így mondták [19]. Nagy nyereség lenne számunkra, ha a négy börzsönyi kutatóponton a palóc jésülés körébe vonható formák közt találnánk ilyen minősítésűeket. Sajnos — véletlenül? — az első számú gyűjtőfüzetekben nem akadtam ilyenekre. Az anyagot 1956-ban másoltam le. A jelenség

történetére legfeljebb a fő- és mellékváltozatok mérlegeléséből lehet következtetnünk, ha az egyik variáns a normához való közeledésre utal. Az, hogy a köznyelvűsödést mutató alak a ritkább-e, vagy az az elterjedtebb, nyilván rámutat a köznyelvi behatolás mértékére. Például Kemencén *dinye* 'dinnye' a főváltozat, a < *gyinye* > már csak ritka — ismeretlen okból ritka — mellékváltozat. Az az ok természetesen egyáltalán nem ismeretlen: nem más, mint a nemzeti nyelvnek a nyelvjárási különbségeket felszámoló behatása.

A nyelvjárástörténet kutatója számára nem lehet vonzó a nagystíluség. A nyelvjárás 50–60 esztendő alatt is jelentősen megváltozhat. Tehát a ma vizsgálódó számára a századforduló gyűjtései nemcsak a könnyű kritika tárgyai — nem is kívánhatunk a régi gyűjtőktől mai tudományos szemléletet —, hanem történeti forrásanyagul is szolgálnak. Hibáik, hiányosságaik ellenére nem mellőzhetjük a régi gyűjtéseket. Sőt bár minél régebbiek, annál problematikusabban, de annál értékesebbek is nyelvjárástörténeti szempontból. Egy XIX. század eleji nyelvjárás-leírás megközelítési módjára vonatkozólag magam igyekeztem szempontokat adni [20].

Az egzakt, szilárd megállapításokhoz persze az kellene, hogy ugyanazon helyen gyűjtött, ugyanazon szóra, illetőleg nyelvi helyzetre vonatkozó adatokat állítsunk egymás mellé. Ez viszont nem mindig lehetséges: a mi esetünkben sem sikerül. De az összehasonlítás még így sem felesleges. Vizsgáljuk meg például az *i* és *í* jésítő hatását az *l*-re, összevetve a Nyelvatlasz adatait a régiekkel. Az első gyűjtőfüzet kemencei és tolmácsi anyagában — bár számos *li* hangkapcsolat fordul elő — palatalizálódást nem találunk. Ipolytólgyesen: *rëggëtő-estélyig*; Patakon: *mëkkërsztölyi, szégyëlyi, döfölyi*, továbbá ritkább mellékváltozatként *estelyig, rëggelyig*. A második gyűjtőfüzet pozitív adatai (számos ellenpéldával) Ipolytólgyesen: *sämlyi*, de uo. *ribizli, krumpli*; Patakon: *sämlyi, Bërlyiny, csiflyi* (de új alakként a régi *tengëri* 'ribizli' mellett: *ribizli*). Bernecebarátiban: *krumplit* [17]. A hasonulásos palatalizáció teremtette *ly*-ezés tehát ma a Börzsöny délnyugati és északkeleti oldalán megvan, az északkeletin és délnyugatin viszont nincs meg. A régebbi gyűjtésekből a következő kép rajzolódik ki: Helemba: *Pälyi* (Nyr. III, 431); Ipolyszalka: *ápolyít* 'ápol', *pruszlyik, puplyik, mëgböcsölyik, estélyi* 'esti', *fejbélyi, fáslyi, mëgszívelyik, vályik, pitylyi, udvarbélyi, gyúlyik, nyúlyik, mëgrëggelyiz* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 1910. 9, 49, 50, 58; NéprÉrt. XXX, 295); Ipolyság: *pitli, pruszlik, máliná, Pikulik* (gúnynév), *drábális, stiglinc* (Nyr. XIX, 94, 95, 188, 189, XXVI, 382, 383); Szécsény: *reklyi, kriplyi, paklyi* ~ *pertli, pitli, smirgli, stanecli, vandli* (Nyr. XXXI, 176); Kovár: *Krályi* (Nyr. XVI, 525); Vácon nincs *li>lyi* változás (NAGY SÁNDOR, A váci nyelvjárás. NyF. 10. sz. 31, 46, 51, 60, 61, 62, 63, 74, 80 és 82). Vagyis: mind a délkeleti apalatalis góc (Vác), mind az északnyugati (Ipolyság) már 60 esztendővel ezelőtt is megvolt. E téren azóta nagyobb köznyelvűsödés nem történhetett. A *di>gyi* változást viszont már inkább befolyásolta a nemzeti nyelv, a régebbi gyűjtésekben valamivel hatékonyabbnak látszik. A *disznó* szó nyelvjárási alakjai a négy kutatóponton ma apalatalisak; Vácon (1910): *gyisznó* (i. m. 15.); Gömör és Nógrád megyében (1894): *gyisznájokát* (Nyr. XXIII, 192), sőt egyesek szerint általános palóc alak a *gyisznáo* (MTsz.). Bár a régi gyűjtéseket óvatosan kezeljük, mégis föltehető, hogy a Nyelvatlasz alakjai már köznyelvűsödés eredményei is lehetnek.

A nyelvjáráskutatás úttörőinek sokat csepiült gyűjtései aztán további anyagot szolgáltatnak a nyelvjárástörténésznek. Vidékünk nyelvjárását elő-

szőr SZEDER FLÓRIÁN írta le 1819-ben [21]. Bár ő általában a palóc nyelvjárásról beszél, megállapításai a Börzsönytől északra fekvő falukra, Kemence, Ipolyság, Csáb és Patak vidékére szűkíthetők [20]. SZEDER megállapítja, hogy a *ti, tí, tii*-ből *tyi, tyí, tyii*, a *di*-ből *gyi* lesz mind a szó elején, mind a belsejében, mind a végén: *szeretyi, szeretyitek, szeretyik; Estyi 'Isti', Katyi, útyikuán 'utacsán', tyinó, tyíz, tyizenöt; tyüz, tyüzes, tyükör; gyiuák 'diák', gyiuó 'dió', gyisznuó, aggyig, eggyig, bungyika 'bundácska', horgyika 'hordócska', kiérgyi 'kérdi', Köpösgyi (szn.), Puángyi 'Pándi' (szn.)* stb. (1819. 28, 29, 30, 39; 1835. 16, 17, 19, 24, 25, 25, 26, 27, 30). A jésülés a csonkult alakokban is megmaradhat: *Pegy 'pedig'* (1819. 40). Az *n* hasonulás jésülésére nem hoz példát, az *l*-ére azonban igen: *alyig, beszélyik 'beszélük'* (1835. 27). Észreveszi az ellenpéldákat is: „Kivetetődnek ezek és az illyesek: *dísz, dícsiéret, dícsüősiég*, melyekben az első szótágok nem hangzanak palóczosan” (1835. 17). Néhány könnyen levonható tanulság:

Egyes eddig tett megállapításaimat SZEDER tovább valószínűsíti. A *disznó* szó régi Börzsöny-vidéki palatalis alakja az ő gyűjtésében is ottvan. A *tíz* és *tűz t*-je ma a négy kutatóponton már nem jésül (de. l. az én romhányi változatomat!), SZEDER korában még igen. A *tükör*-nek Ipolytólgyesen és Tolmácson, az *addig*-nak és a *Kati*-nak Ipolytólgyesen ma már van apalatalis változata, ő még csak jésült formát közöl. Igen fontosak a *li > lyi* változásra mutató adatai. Ne felejtsük el, hogy gyűjtése éppen a ma e szempontból apalatalis nyelvjárású Kemence és Ipolyság környékéről származik. A régi kutató adatai azt sejtetik, hogy e két helység később (ma, illetve a századfordulón) följegyzett apalatalis alakjai újabb — nyilván köznyelvi — hatás eredményei.

A SZEDERÉVEL egykorú gyűjtésekből az is kiderül, hogy a Börzsöny vidékéhez keletről is, nyugatról is olyan nyelvjárású területek kapcsolódtak, amelyek szintén hatott a palócos, hasonulásos palatizáció. A nyugatabbi Muzslán 1838-ban ilyen alakok hallhatók: *Kristyi (Krisztina* becéző alakja), *Istyí, Istyika, Pistyi* [22], a Karancs vidékén 1837-ben: *tyí 'ti', vős', tyíteket, tyítani 'tiltani', tyiszt, tyiszta, tyíz, kertyi, szentyi, értyi, kergetyi, ütyi, pestyi; gyiák, gyió, ezregyik, másogyik, prégyikál, kezgyi, Bógyi 'Boldi'; pegy 'pedig'* [23], Gömör megyében 1819-ben: *Tyiszteletes, tyisztítom* [24].

6. A XIX. század elejét megelőző időszak a nyelvjárástörténeti vizsgálat „nyelvméleki forrású” kora. Utaltam rá, hogy a forrásanyag jellegének, fajtájának megváltoztatása a kutatási módszerünk megváltoztatását teszi szükségessé.

Miért? Újabb kérdéseket kell megoldanunk. Eöször is tisztáznunk kell, hogy alkalmas-e a nyelvméleki forrásanyag — egyelőre a nyelvi norma hatásától el is tekintve — a maga írásos volta miatt arra, hogy benne minden nyelvjárási jelenség tükröződjék. Nyilván csak korlátozott mértékben. Hangsúly- vagy hangszíntörténeti problémák megoldása ilyen forrásanyag alapján igen nehéz, bár elvileg nem lehetetlen. A hasonulásos palóc jésülés nyelvméleki kimutatása nem tartozik ezek közé a legfogósabb feladatok közé. Börzsöny-vidéki nyelvjárású „anyanyelvű” tanulók írásait vizsgálva kimutattam, hogy nyelvjárásuk e jelenségét a nemzeti nyelv használatára való törekvésük ellenére is le-leírják, bár ritkábban, mint más hangtani sajátságot [25]. Ennek részben az az oka, hogy a nyelvi normát beszédükben, írásukban követni akarók mintegy „osztályozzák” nyelvjárású sajátságaikat, úgy érzik, hogy ezek a nyelvi eszménytől nem azonos mértékben ütnek el, s így nem egyformán erős az a törekvésük sem, hogy mindegyiktől megszabaduljanak. A palóc jésülést

kirívó nyelvjárásosságnak érzik maguk is. Másrészt hivatkoznunk kell itt a tárgyalt jelenség fonológiai természetére is. Tudjuk, hogy az írás inkább fonológiai, mint fonetikai jellegű [26]. Bár erről még vita folyik a fonológiai szakirodalomban [27], elképzelhető, hogy a hasonulásos Jesúsülés eredményeként létrejövő *gy*, *ly*, *ny*, és *ty* hangok nem annyira a *GY*, *LY*, *NY*, és *TY* fonéma állományát gyarapítják, hanem esetleg továbbra is a *D*, *L*, *N* és *T* fonémák állandó (bár némileg fakultatív) helyzeti kísérő variánsai. Hasonló eset ez, mint pl. a részleges hasonulás eredménye a *szinpad* szóban. A *p* előtt ejtett *m* hang nem az *M* fonéma, hanem az *N* helyzeti változata [28].

Másodszor: világosan kell látnunk, hogy a nyelvi norma (normák?) létrejötte után minden írásmű ennek (ezeknek) a hatása alatt áll [29]. A XVI. század óta nincsenek nyelvjárási nyelvemlékeink, csak nyelvjárási elemekkel többé-kevésbé átszótt, de a norma által előírt nyelvhasználatra törekvő írásművek. Ezt minden magyar nyelvjárástörténeti kutató tapasztalata igazolja. Én különféle levéltárakban 160 nagyobb köteg, fasciculus kiadatlan iratot jegyeztem ki a börsönyi nyelvjárástörténet céljaira: ennek csak egy töredékét, 1320 nyelvemléket találtam céljaimra fölhasználhatónak, nyelvjárásosnak. De még e között az 1320 emlék között sincs egyetlen egy sem, melyben bármilyen nyelvjárás tisztán, a nyelvi norma hatásától érintetlenül mutatkozna. A felhasznált nyelvemlékek egy részét teljes egészében lemásoltam, és csak utána céduláztam ki, másik, nagyobb részéről először közös, összefoglaló, majd egyedi cédulákat készítettem. A felhasználás első mozzanata a nyelvi normán áttörő nyelvjárásosság fölismerése, kiszűrése, kiemelése az irományból. Ezzel kapcsolatban kell állást foglalnunk az „ellenpélda”-ügyben. Tudjuk, hogy a hangtörténetben egyetlen jelenség sem érvényesül kivétel nélküli törvényszerűséggel; a nyelvjárási hangtörténetben sem! Az sem kétséges, hogy egy mai nyelvjárás-leírás nem nélkülözheti a változásnak ellenálló negatív példák közlését [30].

Tagadhatatlan, hogy az lenne a legjobb, ha történetileg is a változásnak alávetett és a változásnak ellenálló alakok szembeállításával, a fejlődés dialektikájának ilyen konkrét bizonyításával tudnánk megvilágítani a jelenségek kifejlődését. Bizonyos esetekben és korokban ez sikerülhet is. De a kutatási nehézségeket nem hallgathatjuk el. A nyelvi norma (normák?) kialakulása utáni századokban sem okoz gondot a normától eltérő nyelvjárási alakok kiszűrése, kiemelése a nyelvemlékekből, bár ekkor már egyre több hiperurbanizmussal, nyelvi túlkompensálással kell számolnunk. A normával megegyező nyelvjárási formákról azonban jelenleg még semmiféle módszerrel sem tudjuk bebizonyítani, hogy nem irodalmi nyelvi alakok, hanem nyelvjárásiak, és csak véletlenül azonosak az irodalmi formákkal. Tehát például az, hogy az 1682-ből, Losoncnagyfaluból való *költyi* 'költi' nyilvánvalóan nyelvjárási adat, nem vitás. De szeretnék olyan kutatót látni, aki egy ugyanebből az esztendőből való *költi* formáról bebizonyítja, hogy az nem irodalmi nyelvi, hanem nyelvjárási jellegű. Ilyen eljárásához jelenleg még nem jutottunk el. Nem fedezett fel ilyet PAPP LÁSZLÓ sem [31], s ezért XVI. századi nyelvjárási hangstatisztikai eredményei, melyeket a nyelvemlékekből kiszűrt *í-ző* és a nemzeti nyelvvel megegyező *é-ző* alakok szembeállításából kap, számomra egyáltalán nem megyőzőek. Nem mutatnak rá a valódi nyelvjárási viszonyokra, legfeljebb az egyes nyelvemlékek nyelvjárásosságának a mértékére egy bizonyos szempontból. Számomra az sem bizonyíték e módszer helyessége mellett, hogy a XVI. századi

északkeleti *í*-zés így nyert számszerű megterheltségi adatai közel járnak a jelenlegiekhez.

Nem vagyok agnosztikus. A nyelvjárástörténeti mikrofilológia előbb-utóbb nyilván meg fogja találni itt is az utat. Ez azonban igen nehéz feladat, s e módszer sikeres kidolgozásáig a XVI–XVIII. századból származó és a nyelvi normával megegyező „ellenpéldák” gyűjtését, közlését vagy akár csak számszerű emlegetését jó lelkiismerettel mellőzöm. A palóc palatalizációra néhány tucatnyi adatom van, s ezeket tengernyi nyelvemlékből emeltem ki. Még elképzelni is borzalmas számomra, hogy bennük mennyi „ellenpéldára” találtam volna! De talán még inkább elhallgattatja az ellenpéldákat dogmatikusan követelőket egy másik nyelvjárástörténeti tapasztalatom. Az igen tekintélyes átvizsgált nyelvemlékanyagnak 11⁰/₀-a a XIX. század első évtizedeiből, 40⁰/₀-a a XVIII. század második feléből származik. E korban — SZEDER tanúsága szerint [32] — már megvolt a *mëghál* > *mëhbál* típusú teljes hasonulás a palócban. En egyetlen adatot sem találtam rá! Mit érne, ha közölném a tengersok *mëghál*-féle ellenpéldát? Semmit! Kizárólag azt tudnánk meg belőle, hogy e nyelvjárási jelenséget már másfél évszázaddal ezelőtt a legkirívóbb provincializmusnak tekintették azok is, akik egyébként használták beszédükben az ilyen formákat.

Néhány szót a nyelvemlékeknek a palatalizációval kapcsolatos olvasati-jelölési problémáiról! A nyelvemlékekben egészen 1750-ig föl-föltűnik a cseh helyesírási rendszer hatása. Úgy is megnyilvánulhat, hogy az író *č*, *n* jeleket használ szórványosan, úgy is, hogy az intervocalis *j*-t *g*-vel jelöli (régebbi cseh helyesírási sajátosság!), s ennek alapján föltehető, hogy az *l*, *n* és *t* hangnak *i* előtti jésülését is cseh hatásra hagyják jeletlenül, hisz a következő *i* előtt a cseh és szlovák nem is olvashat jésületlen *l*, *n*, *t* mássalhangzót [33]. Például az igen erősen nyelvjárásos, 1697-ben keletkezett nagyorosi nyelvemlékben *nirfat* 'nyírfát' adat található más cseh helyesírási nyomok mellett [33].

Igen fontos feladat a nyelvjárástörténész számára a lokalizálás, a nyelvemlék helyhez kötése. Ez történhet külső és belső ismérvek alapján [34]. A jobbágynévsorokat részben kivéve, a feldolgozott nyelvemlékeknek a keletkezési helyét ismerem. Ez azonban még édeskevés a lokalizáláshoz. Az már jelentős többlet, ha meg tudom állapítani az író foglalkozását (jegyző, iskola-mester, szolgabíró, megyei esküdt, lelkész stb.) vagy társadalmi helyzetét (birtokos nemes, jobbágy stb.) [35]. Újabb többlet, ha megállapítható az íróról, hogy nyelvemlék keletkezése előtt már hosszabb ideje azon a helyen tartózkodott. Móricz Frigyes nógrádverőcei jegyző például 1784-ben *Latyikban* 'ladikban' alakot ír le: már 1780-ban a községben működik. Dombay Sándor váci jegyzőnek már a nagyapja is Vácon lakott. 1781-ben *előbbenyi* és *mostanyi* formát használ. Ismerem régebbi írásait: 1773-ból a közeli Dunabogdányból, 1780-ból pedig Vácról. Veres Ferenc szolgabíró családja régi birtokos Horpácson. 1775-ben, a közeli Borsosberényben kelt irományában *delutányi* alak található. Ugyanott keletkezett több más írása is 1770–75 közt. A külső lokalizálást azonban belső, nyelvi ismérvekkel kell kiegészítenünk. A helyhez kötés így válik meggyőzővé, vagy legalábbis valószínűvé [36].

A lokalizálás általában bonyolult eljárás: kivételes jellegű e szempontból a helyi tulajdonnevek csoportja. A nem országosan ismert földrajzi nevek éppen megkülönböztető funkciójuk miatt híven őrzik a helyi nyelvjárási sajátságokat, különösen azok, melyeknek közszoói jelentéskapcsolataik már kellően

elhomályosodtak [37]. A helynevekből képzett jobbágy-családneveknek hasonló értékük lehet, amelyet csak növel az, ha föltehető, hogy a nevek leírója számára már nem érzékelhető a családnévben rejlő helynévi alapszó. 1750-ben például Nagyoroszi plébánosa *Unyatinyi* családnévet jegyez föl (e család ekkor már régóta ott él a községben), melyben a helynévi alapszó *Unyatin* (Észak-Hont m.). Az ilyen családnévek keletkezési folyamatát ismerve bizvást föltehetjük, hogy Nagyorosziban 1750-ben az *-i* melléknévképző jésítette a megelőző *n-t*. A lejegyző plébános esetleg más nyelvjárást használó egyén is lehetett. A nevet azonban legfeljebb „irodalmosíthatta” volna. Arra semmi indítéka sem lehetett, hogy a számára jelentés nélküli családnévet saját — a helyitől talán el is térő — nyelvjáráshoz idomítsa hangtanilag.

A helyi színezetű becenevek is magukban hordják lokalizációjukat. Például a Nógrád megyei Varsányból, 1781-ből van egy olyan emlékünck, amely egy népi párbeszédet idéz, és kétszer is említi az *Ésty*i (kb. 'Isti') helybeli becenevet.

7. Adataim közül először a tulajdonnévi jellegűeket közlöm. Ezek után következnek a külső helyhez kötés mellett némileg belsőleg is lokalizálható emlékekből származók, végül azok, melyeket éppen csak keletkezési helyük lokalizál. Az egyes adatscsoportok földrajzi rendje: a Börzsöny délnyugati sarkából, az Ipoly torkolatától kiindulva az óramutató járása szerint haladok a hegység centruma körül. Ezután mutatom be a távolabb keletkezett adatokat. Az említett három nagy adatscsoport után térek ki néhány jellegzetes nyelvi túlkompenzálást mutató adatra, majd a kétes és másként is magyarázható alakokra.

a) Tulajdonnevek: Ipolytölgyes, 1773., valószínűleg a jegyző írása: *Pászt*yi 'pásztói', *Pászt*yi *parasztkapitánnak* (érdekesen rövidült forma, de adataim közt van hasonló: 1755: *Lapujti* 'lapujtói', 1733: *Paszthi* 'pásztói'. Lelőhely: Esztergomi főkápt. lt. Acta Sedis Dom. 1778/1. Bírói számad.) | Kemence, 1757. plébános: *Bogyis*, *Bolgyis* (r. kat. anyakönyv: uo. 1759-ben más írással szintén *Bogyis*; más években viszont *Boldis* alakban). A név a *Boldizsár* első két szótagjából alakult. | Uo. 1720., orsz. összeírás: *Bogyis*, *Bogyis* | Hont, 1728: *Honhiti* (olv.: *hontyi*? Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. Rationes, Drégelyi dom. 1728/25.) | Drégelypalánk, 1781., plébános: *Mulagyi* 'Mulyadi' (nem részleges hangátvevés! Vlsz. a *l* is palatalizált! R. kat. anyakönyv) | Uo. 1720: *Rágyi*, *Ragy* 'Rádi' (Országos összeírás. A név a későbbi névsorokban már *d*-vel!) | Patak, 1792: *Petyi* 'Peti' (csn.; Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes, 1792. báránydézsmá) | Uo., 1792: *Petyi* (uo., tizedjegyzék, 247. sz.) | Uo. 1741., Csáby János jegyző: *Harasztyi Mathé*, *Harasztyi Mátétul* (1657. évi, helyi iratok másolata; Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. Jóságkormányzóság, Óguta, Patak, Párkány) | Nagyoroszi, 1750., Pászt János plébános: *Unyatinyi* (r. kat. anyakönyv) | Rád, 1799. vlsz. nem sajátkezü jobbágyinstancia: *Partyiné* 'Parti-né' (Váci püsp. egyh. lt. Acta spons. VII/11.) | Vác, 1782., három különböző kéz: *Partyi István*, *Partyi* ~ *Parthi István* (többször; Váci püsp. gazd. lt. Úriszék, 1782/13. sz.) | Szokolya, 1831., a XVII. sz. eleje óta itt élő család tagjainak saját kezű aláírásai: „*Lakati* Josef m k” ~ „*Lakati* Sándor m k” (Ráday Gyűjtemény, Drégelypalánki egyházm. papi díjlevelek | Távolabbi helyekről: Naszvád ~ Szögyén, 1570 után: *Naszwagyak* 'naszvadiak' (Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. P/35.) | Garampáld, 1792. Reviczky Mihály jegyző: *Kútyi Joseff*, *Kútyi Jóseff* (Esztergomi főkápt. lt.

Acta sedis dom. bírói számadások 1778/I. fasc.) | Kisölyved 1674., Ronják Mihály Hont megyei esküdt: *kis Eölvégjeek* 'kisölyvediek', *kis ölvégjéek*, *kis ölvédgyiek*, *kis Eölvégjen* (Eszt. primási lt. Arch. Saec. J. Metalia) | Pösténypusztá, 1752., Mocsáry György szolgabíró, közismert nógrádi nemesi család tagja: *Folyi*, *Folyi* 'Folly' (olv.: Folli = szintén ismert nógrádi nemesi család. Váci püsp. egyh. lt. Acta spons. ant.), *Benyicsky* 'Beniczky' (ugyancsak ismert nemesi családnév Nógrádban. Uo.), *Pöstyinben* 'Pösténypusztán' (az iratban 13-szor *t*-vel írva! Uo.) | Nagyzeleő Nógrád m., 1786: *Josephus Balyi* (Eszt. primási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1786.) | Varsány Nógrád m., 1781., Balás László, régi nógrádi nemesi család tagjának missilis levelében: *Estyi*, *Estyi* (kb. 'Isti': az *István* beceneve Varsányban), *Estyit* 'Istit' (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia 1781/6. sz.). — Néhány bizonytalanabb eset: Kemence 1601: *Perezlyeny* 'Pereszlényi' (az *ye* diftongust is takarhat, sőt az *ly* apalatalis *l*-ezés túlkompenzálása is lehet), uo. 1569: *czanagy* 'Csanádi'? (Lehet pl. *Csanaki* is. OL. Regesta Decimatum, B/1215/a.) | Borsmonostor Sopron m., 1527: *Koroslagy* wrral 'Kőrösládi'? (LevT. I, 4),

b) Belsőleg is lokalizálható, nem tulajdonnévi adataim: Ipolytölgyes, 1773. a falu jegyzője: *utyi köcsiget* 'útiköltséget' (Eszt. főkápt. lt. Acta sedis dom. i178/I. bírói számad.). Ebben az emlékből fordult elő a *Pásztvi* 'pásztói' alak. Kelet felé határoló értékű az erős zárt *i*-zés: *egisz*, *Révisz*, *Harangirt*, *Miszáros* stb. A legészakibb palóctól már idegen az emlék *meg hitöltettük* adata. A szórványos apalatalis *l*-ezés éppen a maival egyező alakokban fordul elő: *Helségnek*. | Drégelypalánk, 1654. Kutti (vagy Kutth) János: *adgygh* 'addig' (a jelölésre: *adgiak* 'adják', *adgya* 'adja'). Az író gyakran használ a maival egyező nyelvi sajátosságokat. (OL. Barthányi lt. Missilisek) | Patak, 1791. jobbágyok — nem saját kezű — instanciája: „mind adig, *valamegyik*” 'valameddig' (Eszt. primási lt. Jószaégkormányzóság, Óguta, Patak, Párkány). Meglehetősen nyelvjárási emlék. | Uo., 1791., a „contribuensek” nevében: „mind adig, *valamegyik* ennek...” (Eszt. primási lt. Arch. Saec. V. Drégelyi uradalmi úriszék, 1791/28. sz.). Több maival egyező nyelvjárási vonást mutat még. | Nagyoroszi, 1838., Chebe Imre plébános: *Eszteendőbélyi* (községi r. kat. anyakönyv). Uo.: *Leányval*. Ez az adat a nyugatabbi, dunántúli nyelvjárásoktól határolja el az emléket, tehát nem kell tartanunk attól, hogy jésült alakunk csak erős apalatalis *l*-ezés túlkompenzálása. | Uo., 1697., I. kéz: *Kiteskegik* 'kéteskedik, kételkedik', *työzbe* 'tűzbe', *cselekegyetiről* (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia). Az emlék külső-belső helyhez kötését már elvégeztem [38] | Kelecsénypusztá (Magyarándor Nógrád m.), 1776: *tükörbe*, *gyükörbe* 'tükörbe' (uo.). Jellegzetes palóc alak támogatja: *lett elsőben* 'legelőbb', de más helyi szín is akad az iratban. | Uo., 1737., a jegyző vagy iskolamester által írt jobbágyinstancia: *mindetyig* 'mindéltig, mindétig' (OL. Eszterházy cs. budapesti hitbiz. lt. Bujáki uradalom). Erős zárt *i*-zése miatt — *-irt*, *-is*, *-sig*, *-vin*, *szeginy* stb. — keletebbi nem lehet. A *Möte* 'mióta' forma is kelet felé határoló. | Kosd, 1715. Mocsáry István (ismert megyei nemescsalád tagja, hosszú ideig élt Lapujtón): *illyik* (OL. Mocsáry cs. lt.). Jellegzetes, nógrádi rövid-zárt *i*-zés nazális előtt: *Petinben*, *kintienitettünk*. Más zárt *i*-ző alak csak elvétve. | Vác, 1781., Dombay Sándor jegyző által fölvert passio: *Lagyikon*, (*előbbsenyi*, *mostanyi*) (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék, 1781/. sz.). Palócos az emlékből a *regvel* 'reggel'. A *kérdezetetöl* a távolabbi észak, északkelet felé vont határt asszociatív labializáltságával, az *Uradot*, *tarisznyamot* meg nyugat felé. | Uo. 1774: *tyükör* (uo. 1771–74.).

Helyi-német ízű kölcsönzések: *pleiveisz, tuczet*. | Uo., 1771 előtt, ismeretlen írójú, kiadatlan, kéziratos egyházi énekgyűjtemény: *csendesegyik* 'csendesedik' (uo.). Nyugatabbi nyelvjárású nem lehet, mert: *Teremptönköt, bennünköt*; sokkal délibb sem, mert: *Keserő, háboroságh*. Börzsöny-vidéki alak: *öveg* 'üveg'. | Uo. 1769. Száblik István szerzetes kéziratos szakácskönyve: *Anyist* 'ánizst', *Annyist* 'ua.', *ányisbúl* (Orsz. Széch. Kvt. kézirattára, QuartHung. 1313.). Nyugatabbi nyelvjárású nem lehet: *bornyú, húsval, regvel, héjakot, Darabkakot*. Kelet és dél felé már gyengébben határol a *tövel* 'tüvel' és *gombos tót* adat. | Uo. 1765: *fől iratatyik* 'felirattatik' (Váci püsp. gazd. lt. Űriszék, 1777/21. sz.). Gyenge, nagyjából a maival megegyező zárt *i*-zést és zárt *u*-zást mutató formák: *vankust* 'vánkost' | Nógrádverőce, 1785., a falu bírái nevében (nem Moricz Frigyes jegyző!): *tulajdonyityák* 'tulajdonítják' (uo. 1785.). Sokkal keletebbi nem lehet, mert: *el téveledvén, Királ=Kő*. Jellegzetes Börzsöny-vidéki alakok: *Verőczy* 'verőcei', *Szokoliak* 'szokolyaiak' stb. [39] | Uo., 1784., Moricz Frigyes jegyző: *Latyikban* 'ladikban' (uo. 1783–84.). Palóc nyelvjárási illabialitás-e, vagy keleti irodalmi nyelvi nyomok? Ez vitatható a következő adatokban: *őrelte, Különösen, ki is sűtette* 'ki is sütötte' | Kismaros, 1785: *alyig* 'alig' (uo. 1785.). Az Alföldön nincs ilyen szóvégi zöngétlenülés: *szazik* 'százig'. – Távolsági helyekről származó adatok: Nyitra, 1581: *adgyk, mygh* 'addig, míg' (OL. Berényi cs. lt.). Eléggé nyelvjárásos emlék. | Rónya (Nógrád m.) 1693., Runyai Soldos Péter, helybeli nemes: *mind adgyik* 'mindaddig' (OL. Csoma cs. lt.). Közepes mértékben nyelvjárásos irat. | Losoncnagyfalu, 1682. a lakosok nevében írt beadvány: *költyi, Mentetyük* 'mentettük' (OL. Mocsáry cs. lt.). Nyugati palóc vagy dunántúli nem lehet: *fűvönköt, fejünköt, buzankot*. Uo. jellegzetes palóc alak: *akaruk* 'akarjuk'. | Karancskeszi, 1771., Kovács István megyei esküdt missilise: *admonyitionkera* (uo.). Erősen provinciális nyelvű iromány. Palóc tájszavak, pl. *Tavaszz* 'zab', fonetikai sajátságok: *meg becsöltetéséről* stb. | Gyöngyös, 1580., a bírák nevében: *aggygh, aggygh* 'addig' (OL. Berényi cs. lt.). Erősen nyelvjárásos emlék. | Jászberény, 1695., vlsz. Sőtér Ferenc jász-kun vicekapitány: *illetyi* 'illeti' (OL. Mocsáry cs. lt.). Az Alföld felé határt von a *menyi* 'menni'. Helyi zártság. *Mustoba*.

c) Belsőleg nem lokalizálható adatok: Szügy, 1781: „Váczon Gyuszótt vett néki [ti. a pénznek], és jo summáson tőtött a Gyűszöbe . . .” 'tűszött, tűszöbe' (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia 1781|79. sz.) | Nógrád, 1667., Peczi Ali spáhi?: *agik* 'addig' (OL. Kubinyi cs. kovári ágának lt.) | Onor Nyitra m., 1638., Onori Gábor: *mind agik* 'mindaddig' (OL. Berényi cs. lt.) | Felsőbölgyén Nyitra m. 1701: *illyék* 'illik' (uo.) | Szécsény, 1781., Fejér Adám: *galyibát* 'galibát' (Nógrád m. lt. Arch. Saec. Fiscalia, 1781/51.) | Felsővarsány, 1715., a bírák nevében: *illyik* 'illik' (Eszt. primási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. 1715.) | Rimaszombat, 1630 után, az ötvös-céh jegyzője: *tallierig* 'tallérig' (Orsz. Széch. Kvt. kézirattára, OctHung. 415.) | Csoltó Gömör m., XVI. sz. Tharchay István: *agyk, myg* 'addig, míg' (LevT. I, 150) | Lőrinci Héves m., 1721., Baytay István: *illyik* 'illik' | Jobbágyi, 1778: *gyiztelen* 'dísztelen' (Váci püsp. egyh. lt. Acta Spons. IV.) | Uo., 1701. Kis János jobbágy missilis levele: *tellyik* (a BALÁZS ÉVA szerkesztette Jobbágylevelek c. kiadvány betűhív kéziratából).

d) A jelenség meglétére közvetve mutatnak rá a nyelvi túlkompenzálás szüleményei. Ezek lehetnek csak-írásbeliek, és a beszélt nyelvben is elterjedők. Lássunk egy olyan esetet, amely beszélt nyelvi is: Ipolypásztó, 1674., Csergeő Mihály Hont megyei esküdt: „két jo *haditasnira*” 'hajításnyra' (Eszt. primási

lt. Arch. Saec. J. Metalia); az Ipoly vidékén a múlt század utolsó harmadában: *húdigál* 'hajigál', *húdigáni* 'hajigálni' (Nyr. III, 428) ~ Ipolyszalkán, 1910-ben: *hagyit* 'hajít' [40]. A régiségben nyilván beszélt nyelvi alak is volt a Szőgyén Esztergom megyei helynév apalatalis alakja. Fekete Lajos az 1570. évi török forrásokból *Magyar Szödín és Német Szödín* hangalakot állapít meg [41]. Megjegyzendő, hogy a török írás a *d*-t és *gy*-t jól megkülönbözteti, bár persze a magyar *gy*-t hang- és betűhelyettesítéssel *dzs* hanggal ejti és a *dzs* jelével írja le. A *d*-s kiejtést valószínűsítő történeti adataim: Magyarszőgyén, 1646., a bíró nevében: *Magiar Szödini Biro, Szödín* (Eszterg. primási lt. Arch. Saec. P/49.); uo. 1570., a lakosok nevében írt instancia: *magyar zödymben, nemeth zödymben, magyar zödynben, zödynyek, zödynyek* (uo. P/35.); Vásárhely ~ Német-szőgyén, 1570 körül: *Nemet Swdem* 'Német-szőgyén' (uo.); Érsekvadkert, 1579., Zeódeny Máté: *Zeódeny* 'Szőgyéni' (szn.; uo.). — A következőkben egy vlsz. csakis írásban jelentkező túlkompenszálas adatcsoport tárul elénk: Legénd ~ Szécsénke, 1768., a Botka-nővérek nevében írt instancia és levél: *Andéual* 'ángyival', *Andénk* 'ángyunk, ángyink', *Andénkra, Andenkon* 'ángyunkon, ángyinkon' ~ *Angyink, Angyom*.

e) Van adatainknak egy olyan csoportja, melyben ugyan a palatalizált olvasatot kétségbe vonhatatlannak tartjuk, mégis van bennük probléma. Ugyanis a származtatásuk, vagy a XVI. századinál sokkal régebb alakjaik alapján valószínűleg nem pozitív változás történt bennük, hanem legfeljebb megőrződött a *gy*, *ly*, *ny* és *ty*. Ilyenek: Vác, 1787: *Anyicska* 'Annácska, Annuska' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék, 1787.). Az adat vlsz. szlovák becéző alak átvétele | Drégelypalánk, 1781: *Csizmagyia* (szn.; a község r. kat. egyh. anyakönyve); Kőhidgyarmat, 1780., a falu jegyzője: *Csizmagyia* (Eszterg. főkap. lt. Acta sedis dom. 1780/I.). A *csizmadia* szót szerb-horvát közvetítő alakból — *čizmedžija* — vettük át [42] Az átadó nyelv *dzs*-jét eleinte általában *zs*-vel helyettesítette nyelvünk. Azonban éppen ezek a XVIII. századi adataink fölvetik azt a lehetőséget is, hogy egyes nyelvjárások már eleve *gy*-s hanghelyettesítéssel fogadták be ezt a szót. | Érsekvadkert, 1727., a helyi bírák nevében: „*palyenk* [!] főző fazektul” (Eszterg. primási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1727/10. sz.); Szécsénke, 1787., a bírák nevében: *palyinka főzéssel* (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia 1787/4. sz.); Vác, a XIX. sz. elején: Pályinkában (Orsz. Széch. Kvt. kéziratára QuartHung. 1313.); Herencsény Nógrád m., 1778., Tihány Imre megyei néma missilise: „*Pályinkás Gyura*” (jobbágynév; Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia). A *pálinka* szót KNEI ZSA a szlovák *palenka*-ból (kiejtése: *pályenká*) származtatja [43]. Ezért itt is föltehető az aktív változás helyett a pusztán megőrződés. | Nagyoroszi, 1697., l. kéz: *pegik, pegyken* 'pediglen' (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia); Csesztve, 1744., fassio: *pegiglen*; Ipolyvölgy, 1610., Kelecheny István: *kegikle* 'pediglen' (Váci püsp. lt. Káptalani antiqua anyag); Vízkelet Pozsony m., a XVI. sz. második felében írt jobbágyinstancia: *kegyg* (a Balázs Éva szerkesztette Jobbágylevelek című kiadvány betűhív kéziratából); Újfalu (Csallóköz), 1554: *kegig, kegyg* 'pedig' (MNy. II, 126–7); Garamszentgyörgy, 1776., a bírák nevében: *pegyik* (Eszterg. primási lt. Arch. Saec. V/13.); Szécsény, 1546., Vaas István levele: *kegyg, kegyg* (LevT. I, 35); Losonc, 1773: *pegygh* (OL. Mocsáry cs. lt.); Fülek, 1554., Janosy Pál főhadnagy: *kegyg* (MNy. VIII, 36). Bár a *pedig* és *kedig* kötőszóról hosszúvita folyt [44], ma már eldőlt a kérdés: a *gy* az eredetibb hang a *kedig* ~ *kegyik* párban. | Kemence, 1600: *petieny* 'Petényi' (szn.; OL. Regesta Decima-

lium 1215/a.); Inám, 1720: *Petyenyi* (szn.; országos összeírás); Szügy ~ Borsosberény ~ Alsópetény, 1786: *Petyéniensis* (latin), *Petyénbe* (kétszer), *Petyéniék* ~ uo. más írással: *Alsó Petinyi*; Vác, 1810: *Petyinyi* (Váci püsp. gazd. lt. Uradalmi iratok, váci ispánság számadásai, 1810/3. sz.); Uo., a XVII. sz. végén: *Petyen* (Váci püsp. egyh. lt. Visit Canon. Liber III/19.). A palatalizált alak igen korán jelentkezik: 1268: „villa *Peggen*” (olv. *Pettyén*) [45]. Időrendileg kirí a hasonulásos palóc jésülés adatai közül.

f) Mint már utaltam rá, a palócos, hasonulásos jésülés jelenségének nincs éles határa a régebbi, szó végi helyzettel összefüggő jésülés felé. Eddigi példáink közt is akadhat, melyet talán a régebbi típusú palatalizáció példái közé kellett volna besorolnunk (*illyik*). A következőkben méginkább elképzelhető a nem az *i* által indukált jésülés, mely csak véletlenül jelenik meg éppen *i* előtt: Helemba, 1775 körül, a bírák nevében: *előbbenyi*, *előbbenyi* (Eszterg. főkápt. lt. Acta sedis dom. 1776.); Libád, 1777., a bírák nevében: *előbbenyi* (uo., 1777.); Ipolypásztó ~ Vámosmikola, 1773., uradalmi jobbágyok nevében írt instancia: *mostanyi* (OL. Eszterházy cs. bp. hitb. lt. Bujáki urad.); Dejtár, 1826., a bírák nevében: *ellöbenyi* (Eszterg. prímási lt. Arch. Saec. Jóságkormányzóság, Dejtár stb.); Borsosberény, 1775., Vörös Ferenc alszolgabíró: *delutanyi* (Váci püsp. gazd. lt. Űriszék, 1775–77.); Berkenye, 1804., Kádár Mihály jegyző: *előbbenyi* (négyzser), *mostanyi* (Váci püsp. gazd. lt. Uradalmi iratok, bírói számadások. Berkenye); Kosd, 1785., a bírák nevében: *előbbenyire* (Váci püsp. gazd. lt. Űriszék, 1785.); Vác, 1791., Dudits János: *mostanyi* (Váci püsp. gazd. lt. Uradalmi iratok, kulcsári számadások, 1791/68. sz.); Uo., 1791: *előbbenyi* (uo. 1791/43.); Uo. 1781., Dombay Sándor jegyző által fölvetett fassio: *mostanyi*, *előbbenyi* (Váci püsp. gazd. lt. Űriszéki iratok, 1781/1. sz.); Szokolya, 1771., a lakosok nevében írt instancia: *előbbenyi* (OL. Eszterházy cs. bp. hitbiz. lt. Bujáki uradalom 1771/4.).

g) Adatközlésem befejezéséül néhány birtokos személyragos alakot mutatok be erről a vidékről: Drégelypalánk, 1758., Kovács Márton nevében: *Pecseyít* (az *y* utólag betoldva! Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1757.); Érsekvadkert, 1816., Rusombszky János nevében: *Cselégyinek* 'cselédeinek' (Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. V. Bírói és árvaszéki számadások); Uo., 1703., Barat Miklós: „Estendőnek *kezdetyigh* 'kezdetéig' (*i* nincs az emlékb. *y*-nal jelölve. Eszterg. prímási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1703.); Balassagyarmat, 1647: *hityi szerint* (OL. Beniczky cs. lt.); Vác ~ Nógrád, 1807., Krauszdorfer Antal hajdú: *Retyin* 'rétjén' (Váci püsp. gazd. lt. Nógrádi bírói számadások); Vác, 1763. Púcz János városi jegyző által írt fassio: *ijetyiben* 'ijedtében' (uo. Űriszék, 1761–70.).

8. Az adatösszeállításból az derül ki, hogy a XVII. században már több helyen — Ipolypásztó, Drégelypalánk, Nagyoroszi és Nógrád táján — megvolt a tárgyalt jelenség, a XVIII. században pedig meglehetősen általánossá válhatott, s mind a katolikus, mind a református községekben kimutatható (például Ipolypásztón és Szokolyán is). A föltárt forrásanyag mennyisége miatt nincs jogunk azt állítani, hogy a XVI. században még nem hatott a Börzsöny vidékén a palócos jésülés. Tudniillik a kutatásaimhoz fölhasznált nyelvemlékeknek csak 4⁰/₀-a (53 darab) való e századból, s e mennyiségnek is több, mint a fele távolabbi területekről. Az viszont mégis figyelemre méltó, hogy a Vácra lokalizálható és 1474-ből származó Birk-kódex szövegében palócos jésülésre valló alakot nem találtam [46]. Mivel 1474-ben a nyelvi norma megléte is kérdéses,

ha lett volna is, nem hathatott oly erősen, hogy a palatalizált alakokat teljesen kiszoríthatta volna. Persze, nem szabad megfeledkeznünk a fentebb említett fonológiai tényezőkről sem: könnyen meglehet, hogy a palócos palatalizáció által létrehozott alakok kiejtésükor a beszélő tudatos hangszándéka éppúgy nem jésített hangok kiejtésére irányul, mint ahogy a köznyelven beszélő számára sem tudatosul feltétlenül a részleges hasonulás. — A távolabbról származó adatok azt igazolják, hogy a palóc palatalizáció a XVII. században nemcsak a Börzsöny vidékén hat, hanem tőle mind keletre és délkeletre, mind nyugatra. Azonban ahhoz, hogy eredeti gócpontját vagy gócait föltárjam, meg kellene sokszorozni forrásanyagomat.

A bevezető részben határozottan tagadtam, hogy a tárgyalandó jésülés a régebbi magyar palatalizációnak valamiféle „kiteljesedése” volna. Ideje végre előadnom saját nézeteimet e jelenség keletkezésének és fölerősödésének okairól.

A jésülés iránti hajlamot valóban erősíthette a régebbi palatalizáció által apalatalis és palatalizált alakok közt létrehozott ingadozás. Ez az ingadozás lehetett nyelvjárásközi (pl. „A” nyelvjárás: *szappanyos* ~ „B” nyelvjárás: *szappanos*), lehetett nyelvjáráson belüli (fakultatív: *szappan* ~ *szappany* és tótnai: *szappanyos* ~ *szappan*). Mindezek az ingadozások az alakuló nyelvi normára is hatottak, s a nemzeti nyelvben is hasonló jelenségek mutatkoztak. M. Tótfalusi Kis Miklós így ír 1697-ben a tótnai ingadozásról: „Ita ny, finale accedente, n, vel t, r, z, b, h, k, etc. vix apparet in pronuciando, ut: törvént, törvéennek, törvénnre, törvénből, törvénnhez, törvénnkezem, etc. Ita solent haec et talia pronuciari; et tamen nemo accuratus scribit ita, sed radicem törvény formaliter exprimit ubique. Sic. Leánynak, Afzszonynak, leányszó, arányzom, etc.” [47]. Az ingadozás mind a nyelvjárásokban, mind a nemzeti nyelvben megvolt (a *soproni* ~ *sopronyi* párok formájában) *i* előtt is. A tővégről kiinduló ingadozás analógikus úton behatolt a tő belsejébe, és a nyelvi norma határain belül is *felül* ~ *fellyül*, *mellék* ~ *mellyék*, *zsemle* ~ *zsemlye*, *pálinka* ~ *pályinka*, *silling* ~ *sillying*, *zsellér* ~ *zsellyér*, *egynéhány* ~ *ennyéhány*, *nő 'crescit'* ~ *nyő*, *nőstény* ~ *nyőstény*, *kaszni* ~ *kasznnyi* stb. párok keletkeztek (esetleg más okoktól is támogatva) [48]. Mindezek mellett a főnévi igenevéképző olyan nagy területen hangzott palatalizált alakban, hogy még némely nyelvtanba is így jutott be [49]. Apalatalis ~ palatalis ingadozást hozott létre a *j*-s és *j* nélküli birtokos személyragos alakok együttlétezése is. Mindezek az ingadozások részben megvoltak a palóc területen is, másrészt a török dúlása következtében előálló erős nyelvjáráskeveredés, nagyarányú népmozgalom következtében jutottak el oda.

A palóc terület jelentős részén szinte évezredes a magyar—szlovák együttélés. Ennek tömeges kétnyelvűség, nagyarányú megmagyarosodás és elszlovákosodás volt a következménye. A két nép érintkezését még inkább fokozta a török hódítások által okozott erős népmozgalom. Ezt a Börzsöny vidékére vonatkozólag településtörténeti vizsgálattal is igazoltam [50]. A palóc nyelvjárással érintkező szlovákban (szlovák nyelvjárásokban) a középső és felső nyelvállású palatalis magánhangzók — az eredetileg velaris *y*-t kivéve — szabályosan lágyítják a megelőző palatalizálható mássalhangzót. A palóc hasonlósos palatalizáció a szlovák nyelv e vonásával fonetikailag egynemű: tagadhatatlanul annak a hatására jött létre, ez a fő ok. Ez az ok azonban csak azért hathatott, mert belső tényezők hajlamossá tették a magyar nyelvjárást a hatás befogadására. Azzal, hogy leszögezzük az idegen nyelv hangtani hatá-

sát, egyáltalán nem tettük feleslegessé a belső — településtörténeti és nyelvi — feltételeknek a vizsgálatát. Mint ahogy máshol írtam: „Nyilvánvaló, hogy a minden hangtani változást idegen hatásnak tulajdonító szemlélet metafizikus. A valóban dialektikus felfogás nem vezetheti le a változásokat csak külső hatásokból: a rendszernek önmozgása, belső mozgása van!” — De „a változások nem vezethetők le teljesen a nyelvi rendszer belső mozgásából sem, hiszen az adott rendszer másokkal is érintkezik”. S ha alapvetőnek, lényegesnek a rendszer egésze szempontjából a belső mozgást tartjuk is, felelnünk kell arra a kérdésre, hogy hogyan hat a mienkre a szomszédos nyelvi rendszer — többek közt hangtanilag [51].

Végül van néhány megjegyzésem még a tárgyalt jelenség korára vonatkozólag. Horger szerint a változás régi, XVI. század előtti voltára következtethetnénk abból, ha ki tudnánk mutatni, hogy az *-ít* igeképző *i*-je nem palatalizál. Hiszen ez esetben a jésülésnek már akkor be kellett volna fejeződnie, mikor a képző hangalakja még *-ojt* ~ *-ëjt* volt [52]. Adattáramban már említettem egy példát, melyben az *-ít* előtt van jésülés: Nógrádverőce, 1785: *tulajdonyityák*. A mai nyelvjárási adatok közt csak egyet találtam: Ipolyszalka, 1910: *ápolyít* [53]. Egy-egy történeti és mai adat még nem cáfolja meg eléggé hathatósan Horger gondolatmenetét, melyből az következnek, hogy a jelenség korábbi a XVI. századnál is. Az inkább elgondolkoztató, hogy az *-ít* képzőnek a Börzsöny vidékén még ma is akad néhány nyíltabb magánhangzós variánsa, bár eléggé ritkán [54]. A XVII–XVIII. századi nyelvemlékekben azonban igen gyakori itt az *-ét* képzőváltozat és Bárczinak Benkő által közölt [55] térképe a XVI. századra vonatkozólag is nyíltabb magánhangzós (*-ét*), diftongikus (*-éjt*, *-ojt*) és ingadozó alakú, vegyesen használt képzőformát mutat ki a Börzsöny körül. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Horger spekulatív eljárása nem ad elfogadható feleletet kérdésünkre.

Mit mondanak a mások által vizsgált nyelvemlékek? Bárczi a változást a középmagyar korban tárgyalja, de csak egyetlen kifogástalan példája van [56]. A Benkő által említett XVI. századi források [57] palatalizációt sejtető adatai pedig mind másként magyarázandók, vagy legalább másként is magyarázhatók. Mint kimutattam, a *-nyi* főnévi igenévképzőt mutató adatokat nem keverhetjük a palóc jésülés jellegzetes esetei közé, a *kegyig* kötőszó szintén kizárható, a *dicsér* igen korai jésült alakjait (JókK.) pedig a szó ismeretlen eredete miatt nem tudjuk értékelni. A GyöngySzt. *Nagy fwlyw* stb. alakjai a sok *asztaly* 'asztal', *széj* 'szél', Wind', *fabóly* 'fából', *syppoly* 'sípól' adat fényében biztosan a régebbi jésüléshez sorolandók.

A palóc palatalizációra konkrét történeti példája Demének sincs [58], úgyhogy az e tanulmányom olvasását némileg megnehezítő terjedelmes példatárat már csak a hézagpótlás szempontjából is szükségesnek tartom, sőt ki is egészíthetném a nyelvjárási történeti adatokat irodalmibbakkal (pl. Pesti: NTest. 3: *aggyg* 'addig', vö. NySz.).

Saját adataim alapján úgy látom, hogy az *i*, *í* stb. által indukált palatalizáció a XVI. században indult meg.

JEGYZETEK

- [1] DEME LÁSZLÓ, NyatFunk. 245.
 [2] HORGER ANTAL, Nyj. 102; KÁLMÁN BÉLA, MaiNyj. 26; DEME LÁSZLÓ i. m. 240—8; HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp. 1952. 19—20.
 [3] DEME LÁSZLÓ i. m. 244—5.
 [4] DEME LÁSZLÓ i. m. 243—5; BÁRCZI GÉZA, Htört.² 160, 161—2.
 [5] BENKŐ LORÁND, Ly. passim.
 [6] DEME LÁSZLÓ i. m. 244—5.
 [7] HORGER ANTAL, Nyj. 104—5.
 [8] DEME LÁSZLÓ i. m. 245.
 [9] PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp. 1963. 10—3, 71—180, további irodalom ott.
 [10] A CorpGr.-on kívül még huszonnégyszáz — főleg XVIII. századi — grammatikát, nyelvtanító könyvet és prozódiai szakmunkát néztem át. Tanulmányoztam Heltai, Bornemisza Péter, Károli Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Káldy György, Zrínyi Miklós, továbbá a XVIII. század számos írójának a nyelvét.
 [11] MÉSZÖLY GEDEON: NyK. XL, 298—327; D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 124—5.
 [12] Vö. például HORGER ANTAL, Nyj. 124; MTsz.
 [13] HORGER ANTAL i. m. 115—6.
 [14] Uo. 116.
 [15] MÉSZÖLY GEDEON, ÓmSzöv. 182—3.
 [16] D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 92.
 [17] MNy. LIX, 106—9.
 [18] KÁLMÁN BÉLA, NyatMunk. 109.
 [19] LŐRINCZE LAJOS: NyatMunk. 175—9; IMRE SAMU: uo. 196—7.
 [20] Nyr. LXXXV, 87—91.
 [21] SZEDER FÁBIÁN: TudGyűjt. 1819. 6. füzet 26—46; némileg bővítve, de inkább csak történelmi anyaggal: TudGyűjt. 1835. 2. füzet 3, kk. A továbbiakban csak a két évszám valamelyikét és a lapszámot közlöm.
 [22] MAJER ISTVÁN esztergomi segédlelkész egykorú kéziratosságyűjtéséből. MTA. Kéziratár, Fh. lt. 1838/65.
 [23] SZABÓ ISTVÁN: TudGyűjt. 1837. 1. füzet 47, 49, 53, 60.
 [24] B. S.: TudGyűjt. 1819. 9. füzet 59.
 [25] Nyr. LXXXII, 339; TÖRÖK GÁBOR: HtDolg. 102, 104.
 [26] LAZICZIUS GYULA, MNyTK. 33. sz. 27.
 [27] ANTAL LÁSZLÓ, A formális nyelvi elemzés. Bp., 1964. 67—9.
 [28] LAZICZIUS GYULA i.m. 75—6, DEME LÁSZLÓ: MNyR. I, 83.
 [29] BÁRCZI GÉZA: MNy. XLVI, 7; PAIS, ZOLNAI, MÉSZÖLY, KNEZSA stb. vitája: I. OK. IV, 438—84; BENKŐ LORÁND: MNy. LVII, 401.
 [30] SULÁN BÉLA: MNy. I, 8—9; DEME LÁSZLÓ, NyjKérd. 88, 92, 142—3 stb.
 [31] PAPP LÁSZLÓ i. m.
 [32] TudGyűjt. 1819. 6. füzet 26—46.
 [33] L. például TÖRÖK GÁBOR, A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. NytudÉrt. 45. sz. Bp., 1964. 60—2, 63.
 [34] BENKŐ LORÁND, Nyjtört. 35—7.
 [35] TÖRÖK GÁBOR, NytudÉrt. 45. sz. 44, 46—50, 62—3.
 [36] Saját lokalizációs tárgyú írásaim: Nyr. LXXXV, 87—91; NytudÉrt. 45. sz. 63—5.
 [37] BÁRCZI GÉZA: MNy. XLIII, 88—9; KUBINYI LÁSZLÓ: Pais-Eml. 453—4; BENKŐ LORÁND: A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai (Szegeden, 1964. okt. 30-án tartott előadása).
 [38] NytudÉrt. 45. sz. 62—5.
 [39] NAGY SÁNDOR i. m. 59.
 [40] RADVÁNYI KÁLMÁN i. m. 9.
 [41] FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák. Bp., 1943. 84, 85.
 [42] KNEZSA ISTVÁN, SzlJSz. I/1. 137; EtSz.; SzófSz.
 [43] KNEZSA ISTVÁN, SzlJSz. I/1. 377.
 [44] SZARVAS GÁBOR (Nyr. XVI, 34), KULCSÁR ENDRE (Nyr. XVI, 35), MUNKÁCSI BERNÁT (ÁKE. 397), SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XXXI, 35) még a *d*-t tartotta eredetinek, BEKE ÖBÖN már a *gy*-t (Nyr. LVIII, 31). A vitát HORVÁTH KÁROLY dönti el a *gy* eredetisége javára (MNy. XLV; 54—5).

- [45] ÁUO. III, 192: idézi KNEZSA ISTVÁN, HírTört. 45.
 [46] PUSZTAI ISTVÁN: Birk-kódex, 1474. Bp., 1960. 13—8. — Jésvlt adatok: 2b: *meg fejték* 'megfeddtek' *fejiefébe* 'feddésébe', 3a: *meg fejeferé* 'megfeddésére', 4b: *meg feggni*, *meg feg:fe* 'ere megfeddésére'. a *fedd* ige első előfordulásai *gy*-sek, ma is *fegyelem* (SzófSz.).
 [47] CorpGr. 625.
 [48] Vö. OklSz., NySz. — Az én Börzsöny-vidéki nyelvemlékeimben is számos régi palatalizált forma: ilyen adatom lényegesen több van, mint amennyit itt a hasonulásos palatalizáció illusztrálására közöltem.
 [49] Kövesdi Pál nyelvtanában (1686): CorpGr. 569, 571, 574
 [50] NytudÉrt. 45. sz. 4—5, 37—43, 53—7.
 [51] Uo. 54—5.
 [52] HORGER ANTAL, Nyj. 103—4.
 [53] RADVÁNYI KÁLMÁN i. m. 9, 49.
 [54] Ipolytölgyes: *taszgtanám*; Kemence: *tánító*, ritkábban *tánétó* (Nyelvatlasz); Perócsény: *kergtve*, *szorégtottuk* stb. ~ *készítényi*, *tanító*, *emlíjtem* stb. (saját gyűjtésem).
 [55] BENKŐ LORÁND, Nyjtört. 104, térkép.
 [56] BÁRCZI GÉZA, Htört.² 162. — AporK. 183: *Harmagyk*.
 [57] BENKŐ LORÁND, Ly. 52.
 [58] DEME LÁSZLÓ i. m. 246.

ИЗ ИСТОРИИ ЗВУКОВ ВЕНГЕРСКИХ ДИАЛЕКТОВ В ОБЛАСТИ БЕРЖЕНЬ

Г. Терек

В данной статье по истории языковых явлений автор дает метод исследования, опирающийся на локализованные данные памятников языка современной венгерской исторической диалектологии. Изучение уподобляющейся палатализации, появляющейся в диалектах области Бержень, дает возможность оценке материалов Диалектологического атласа, а также более ранних диалектологических описаний. С помощью описаний. с помощью этого метода можно исследовать явления до начала 19 века. Здесь автор вынужден менять метод. Памятники языка включают в себе много новых и трудных заданий. Важнейшие из них: закрепление данных к определенному месту, влияние языковой нормы на письмо и т. д.

На основе данных, происходивших из разных источников, автор устанавливает, что явление уже в 17-ом веке существует в этой области. Оно возникло под словацким влиянием, хотя развертыванию содействовали также и внутренние языковые факторы.

EIN ARTIKEL AUS DER LAUTGESCHICHTE DER UNGARISCHEN MUNDARTEN VON DER GEGEND DES BÖRZSÖNY

Von

G. TOROK

Dieses Studium gehört zum modernen Zweig der ungarischen Mundartgeschichte. Der Verfasser beschäftigt sich mit der Mundart der Gegend des Börzsöny-Gebirges. Er bietet hier die Geschichte einer mundartlichen Erscheinung — der assoziativen Palatalisation von *d*, *l*, *n*, und *t* Lauten — dieser Landschaft. Er verwirft die veraltete Forschungsmethode, die die Geschichte der Erscheinungen bloss durch spekulative Wertung der heutigen mundartlichen Formen entschleiern versucht. Es wird mit der sprachgeschichtlichen Benutzung des sich vorbereitenden ungarischen Sprachatlasses beschäftigt. Auch die 60—70 jährige Dialektbeschreibungen und Mitteilungen werden von Verfasser als mundartgeschichtliche Quellen qualifiziert. Vielfach wertvoller sind aber aus dem historischen Gesichtspunkt die frühesten Beschreibungen der ungarischen Mundarten von dem Anfang des 19. Jahrhunderts. In dieser

Disziplin braucht der Anfang des 19. Jahrhunderts einen Methodenwechsel. Vor dieser Zeit bieten sich bloss die mit mundartlichen Elementen durchwebten Sprachdenkmäler als Quellen. Mit welcher Art und Weise kann man diese Denkmäler aus 16.—18. Jh. auf mundartgeschichtliche Zwecke benützen? Wie kann man die dialektalen Sprachformen ausheben, qualifizieren und lokalisieren? Der Verfasser antwortet auf diese Fragen, und setzt daneben fest, dass die mit dem entstehenden Sprachnorm überstimmenden sprachlichen Formen aus 16.—19. Jh. man nicht als mundartliche „Gegenbeispiele“ erwerten kann. Die durch die oben benannten Quellen betrachtete assoziative Palatalisation ist in der Gegend des Börzsöny-Gebirges schon in 17. Jh. ausweisbar. Sie entstand auf die Wirkung der slovakischen Sprache, obwohl auch innere sprachliche Faktoren ihre Entstehung beförderten.